

JASON TOUGAW

Creierul înșelător

EXPERIMENTE
LITERARE ÎN EPOCA
NEUROȘTIINTELOR

O carte fascinantă și o contribuție
remarcabilă la un domeniu recent.

YALE UNIVERSITY PRESS

CAPITOLUL 1

Înainte de neuromanie

Chiar și cineva care a modelat funcția girusului frontal inferior ar putea fi încă afectat de monștrii pe care i-a modelat girusul.

– RICHARD POWERS, *GALATEA 2.2*

Personajul chinuit de monștrii girusului frontal inferior este Phillip Lentz, vocea științei în *Galatea 2.2*, scris de Richard Powers, un roman care adaptează argumentul lui Snow cu privire la cele două culturi, cea a științelor exacte și cea a disciplinelor umaniste, printr-o poveste despre instruirea unui computer să treacă examenele de absolvire la literatură. Colaboratorul lui Lentz în acest experiment cu inteligență artificială este Richard P., autor de ficțiune și voce a științelor umaniste. În calitate de narator, Richard P. deține puterea. În relatarea sa, scolioza lui Lentz, care uneori ia forma unei afecțiuni neuromusculare, devine un monstru; la fel ca Helen, computerul, el are ceva în comun cu creatura lui Mary Shelley din *Frankenstein*. Lentz, un neurolingvist care modelează rețele neuronale și informatice, suferă de o afecțiune legată de creier, dar nu reductibilă la acesta – una ale cărei efecte misterioase se împrăștie în tot corpul. Boala lui semnalează problema care o împiedică pe Helen să devină umană – ea nu are corp. Prin Lentz, cu „mersul său împiedicat“, Powers cristalizează o temă a narațiunilor neurologice din anii 1990. Oricât de multe știe despre creieri – și știe suficient încât să creadă

că poate construi unul din cipuri –, Lentz trebuie totuși să trăiască în propriul corp, inclusiv cu acel kilogram și ceva de țesut din craniu. Iar asta înseamnă să te adaptezi relațiilor lui fundamentale și subtile, atent la fiecare detaliu al existenței sale: mersul și gesturile, stările de spirit, munca intelectuală și tendința de a fi „neajutorat în societate”¹. Aceste narațiuni sugerează că trebuie să învățăm despre creier, mai ales cum să trăim cu el – și cu ceea ce nu știm despre el.

Un grup de lucrări proeminente de non-ficțiune și ficțiune publicate la sfârșitul secolului al XX-lea spun povești despre tensiunea dintre cunoașterea creierului și viața cu el – inclusiv *Omul care își confunda soția cu o pălărie** (1985) și *An Anthropologist on Mars* (1995) ale lui Sacks, *Thinking in Pictures: My Life with Autism* (1995) a lui Temple Grandin, *An Unquiet Mind: A Memoir of Moods and Madness* (1996) de Kay Redfield Jamison, *Galatea 2.2* (1995) de Richard Powers și *Gânduri ascunse* (2001) a lui David Lodge. Acestea sunt narațiuni scrise în dialog cu diverse forme de cercetare a creierului, dar altfel, în relativă izolare, fără beneficiile sau poverile unei neuromanii culturale ajunse la maturitate, care să le facă lizibile drept contribuții la o dezbatere sau modă. Până în anii 1990, aceste narațiuni ajunseseră să reprezinte o formă embrionară de neuromanie – entuziastă, scormonitoare și, poate, naivă față de implicațiile sociale sau politice care au alimentat dezbaterile cu privire la relațiile dintre creier și sine un deceniu mai târziu. Înainte de neuromanie, Grandin, Jamison, Powers și Lodge au publicat narațiuni cu descrieri detaliate ale unei experiențe fenomenologice care se abătea de la normele cognitive, legau experiența respectivă de fiziologia creierului și spuneau povești construite pe

* Traducere din engleză de Dan Rădulescu, București, Humanitas, 2005.
(N. red.)

principiul că fenomenologia și fiziologia devin semnificative prin realități materiale concrete și relații sociale particulare.

Folosesc aici termenul *fenomenologie*, în loc de *interioritate*, deoarece toți acești scriitori subliniază dinamismul – mai degrabă decât limitarea – experienței mintale. Grandin, de exemplu, insistă asupra biologiei experienței autiste, dar despre sine spune că este *un șantier în lucru*, proiectând pentru sine o cușcă de contenție ca o forță esențială în dezvoltarea ei cognitivă și socială. În mod similar, Jamison este o susținătoare înrăită a tratamentului farmacologic al depresiei maniacale, dar descrie dragostea ca pe o forță la fel de importantă în lupta împotriva maniei și a depresiei. În *Galatea 2.2*, Powers pune în scenă creația lui Helen, un computer a cărui capacitate de a gândi și simți este măsurată de felul în care interpretează texte literare. În *Gânduri ascunse*, un centru universitar de cercetări în formă de creier este decorul în care un romancier și un cercetător în științele cognitive flirtează și au relații sexuale de-a lungul unei serii întregi de dezbateri despre conștiință – zădărnice de limbajul și reprezentarea care îi separă pe protagoniști de orice experiență directă a fenomenologiilor din cauza cărora se ceartă. Toate aceste texte fac din minte sau conștiință o temă primară; ele dezvăluie cunoștințe speculative despre rolul creierului în crearea conștiinței și demonstrează – prin exemple – că specificitatea materială și complexitatea socială necesare pentru a construi o narațiune sunt și ele componente esențiale ale experienței mintale. Deși au fost concepute și publicate izolat, cu excepția colaborării dintre Sacks și Grandin, influența scrierilor este colectivă. Ele au popularizat tiparele narrative și dispozițiile ideologice care au modelat apariția neuromaniei literare un deceniu mai târziu.

Cazul lui Oliver Sacks

Poate că Oliver Sacks nu a inventat neuromania, dar a fost cu siguranță cel mai influent neuromaniac din lumea

occidentală – în literatură la fel de mult ca în alte domenii culturale. El și-a dezvoltat o carieră scriind despre creier și identitate mai prolific decât oricare alt scriitor de la sfârșitul secolului al XX-lea. A ajutat-o pe Temple Grandin să ajungă faimoasă; a inspirat romanele lui Jonathan Lethem și Mark Haddon; a inspirat unul dintre personajele lui Richard Powers din *Cel care cheamă ecoul*. De la *Awakenings* (1973) până la autobiografia lui, *În mișcare* (2015), Sacks evidențiază multitudinea tensiunilor care apar între cunoașterea creierului și traiul cu el. Toate argumentele sale recurente se leagă de aceste tensiuni. Neurodiversitatea speciei umane este minunată; suferința și perspectiva conviețuiesc; atunci când se îndepărtează de standard, creierul pune la încercare ipotezele convenționale cu privire la identitate; și, poate cel mai important, afecțiunile, bolile și leziunile cerebrale creează dificultăți serioase și aduc multă suferință, însă pot duce și la moduri noi de a percepe și vedea lumea. Sacks a dezvoltat o *persona* literară de-a lungul carierei – definită de curiozitatea sa, de refuzul limitelor disciplinare, de abandonarea clinicului și a eticii (care uneori devine riscantă) și de legătura personală cu oamenii sau personajele despre ale căror experiențe ține rapoarte detaliate.

Pentru Sacks, relațiile dintre fiziologia creierului și identitate au importante implicații etice. După cum scrie în prefața la *An Anthropologist on Mars*: „Acestea sunt povești despre supraviețuire în condiții modificate, uneori radical – supraviețuire posibilă prin minunatele puteri (uneori periculoase) de reconstrucție și adaptare pe care le avem. În cărțile anterioare am scris despre «conservarea» sinelui și (mai rar) despre «pierderea» sinelui în tulburările neurologice. Am ajuns să cred că acești termeni sunt prea simpli – și că în astfel de situații nu există nicio pierdere și nicio conservare identității, ci, mai degrabă, adaptarea, ba chiar transmutarea acesteia, date fiind un creier radical modificat și

«realitatea».⁴² Istoriile cazurilor lui Sacks urmează un model narativ. O persoană are o boală cerebrală sau anumite leziuni care îi modifică identitatea; interacțiunile lui Sacks cu subiecții săi suferinzi ridică întrebări derutante despre creier, iar acestea îl trimit în explorări ale literaturii neurologice; colaborează cu subiecții la un proces în care descoperirile presupun renașterea unor perspective pierdute în istoria neurologiei sau crearea unora noi. Aceste perspective conduc la noi moduri de a fi care folosesc puterile rămase intacte sau create de fiziologia cerebrală alterată a subiecților. Pentru a susține noile moduri de ființare, celelalte persoane din sferele sociale ale subiecților – medici, îngrijitori, persoane dragi – trebuie să învețe să se adapteze. Ele trebuie să creeze un mediu care să încurajeze expresia și puterea apărute din excentricitățile neurologice ale pacientului – ceea ce mulți numesc în prezent *neurodivergență*.

În „Ray cel comic și plin de ticuri“, o anamneză care apare în secțiunea „Excese“ din *Omul care își confunda soția cu o pălărie*, Sacks desfășoară tiparul – Sindromul Tourette, un handicap evident, devine un atu prin reorientarea creativă a materialului și socialului – într-un singur paragraf. Sacks l-a cunoscut pe Ray când avea 24 de ani

și era aproape invalidat de numeroase ticuri de o violență extremă care veneau în rafale la intervale de câteva secunde. Fusesse afectat de ele de la vârsta de patru ani și grav stigmatizat pentru că ele atrăgeau atenția celorlalți, deși inteligența lui superioară, umorul, tăria de caracter și simțul realității i-au permis să treacă cu succes prin școală și facultate și să fie apreciat și iubit de câțiva prieteni și de soție. Totuși, de când terminase studiile, fusese dat afară din vreo douăsprezece slujbe – întotdeauna din cauza ticurilor, niciodată pentru incompetență – trecea prin tot felul de crize, provocate de obicei de nerăbdarea lui, de caracterul lui bățios și de insolență, iar căsnicia îi era amenințată de strigătele

obscene involutare în care izbucnea în momentele de excitație sexuală.

Ray îl consultă pe Sacks pentru că e suferind, dar asta nu e toată povestea. În același timp, el își apreciază Sindromul Tourette, punând pe seama simptomelor lui istețimea și faptul că e un baterist mai bun.³ La fel de relevant, caracteristicile *tourettice* ale lui Ray variază în funcție de context. Uneori, imediat după sex, activitate fizică solicitantă sau un spectacol, el nu are niciun tic. Povestea lui Ray este analogă cu una pe care Sacks o va publica zece ani mai târziu, în *An Anthropologist on Mars* – „A Surgeon's Life” –, despre dr. Carl Bennett, un chirurg cu Sindromul Tourette, ale cărui ticuri se reduc în timpul operațiilor delicate. Faptul că anumite acțiuni sau contexte oferă supape sau răgazuri de la simptomele Tourette devine un indiciu pentru Sacks, potențial lămuritor pentru relațiile misterioase dintre fiziologie, fenomenologie și comportament.

În ambele cazuri, Sacks subliniază ideea că Sindromul Tourette „are o bază neurologică organică”, fapt negat de medicină în cea mai mare parte a secolului al XX-lea, parțial pentru că a variat atât de mult de la persoană la persoană și parțial pentru că, după cum scrie Sacks: „Charcot și elevii săi, printre care se numărau Freud și Babinski, precum și Tourette, au fost printre ultimii din domeniul lor care au îmbinat o viziune a trupului cu una a sufletului, «El» și «Eu», neurologia și psihiatria.”⁴ Gilles de la Tourette a numit și a descris sindromul care i-a purtat ulterior numele la sfârșitul secolului al XIX-lea, dar oameni ca Ray și Bennett au fost tratați prin psihanaliză sau psihoterapie, sau poate deloc, pentru o așa-numită „boală morală” – o expresie a răutății sau a slăbiciunii voinței⁵. Două lucruri s-au schimbat: la mijlocul anilor 1960, psihiatrul Arthur Shapiro a popularizat tratamentul Sindromului Tourette cu medicamentul Haldol (haloperidol) și prin înființarea organizației de

susținere Tourette Syndrome Association (TSA). Activismul TSA a dus la o cercetare medicală sporită și la tratamente mai eficiente. Cu alte cuvinte, fiziologicul și socialul au converș. Când scrie despre „trup și suflet“, Sacks se referă la ceva echivalent cu fiziologia și identitatea. În poveștile pe care le spune, identitatea este atât materială, cât și socială, chiar și atunci când nu o numește ca atare.

Prin cazurile lui Ray și dr. Bennett, Sacks subliniază linia subțire dintre simptom și personalitate. Așa cum scrie Sacks: „Sindromul Tourette și sinele se modelează unul pe celălalt, vin din ce în ce mai mult să se completeze reciproc, până când, în sfârșit, ca un cuplu căsătorit de multă vreme, devin o ființă unică.“⁶ Formularea lui Sacks face să pară că transformarea într-o „ființă unică“ este o experiență singulară pentru Tourette, dar opera sa, inclusiv scrierile autobiografice, dă de înțeles că noi toți suntem ființe unice. El cu siguranță a fost – cu prosopagnozia, sau orbul fețelor, de care suferea, consumul său prolific de droguri, halucinațiile, relația inconfortabilă cu sexualitatea și poziția profesională liminală de neurolog clinician cu o serie de afilieri neoficiale și neclare cu instituții care garantau credibilitate profesională. Sigur, fiecare ființă are forme particulare, iar în ceea ce privește cei doi faimoși subiecți cu Tourette ai lui Sacks, elementele materiale și sociale ale identității lor sunt tot atât de particulare pe cât sunt de explicite. În cuvintele doctorului Bennett: „Este doar o problemă de spațiu. De aici, de unde mă aflu acum, nu am niciun impuls să ajung la acel zid de cărămidă, dar dacă aș fi la distanța potrivită, probabil că ar trebui să îl ating de o sută de ori.“⁷

Spațiul este fundamental pentru manifestarea ticurilor doctorului Bennett. Ele se află în strânsă legătură cu lumea înconjurătoare, iar asta are clar legătură cu alegerea lui de a deveni chirurg – la fel cum are legătură cu aceea a lui Ray de a deveni baterist. Sacks îl descrie pe Bennett: „Întotdeauna

s-a priceput să își folosească mâinile și a iubit structura lucrurilor naturale – felul în care s-au format rocile, au crescut plantele, s-au mișcat animalele, s-au echilibrat mușchii și s-au legat unul de celălalt, a fost structurat corpul. A ales foarte devreme să devină chirurg.⁴⁸ Chirurgia, deși clinică, este un act intens social. Sacks îl observă pe Bennett la locul de muncă, în timp ce face incizii în corpurile oamenilor. El îndepărtează un melanom „împreună cu o felie de grăsime de forma unei nuci braziliene“ din „fesele“ unui pacient sau „grefe mari de carne maronie din zona inghinală și axilele“ din corpul altuia. Când descrie aceste detalii, Sacks subliniază intimitatea unei persoane care taie în corpul alteia. Prin acest proces, observă Sacks, „întreaga personalitate și comportamentul lui Bennett – uneori agitat și timid – se schimbă atunci când își pune halatul, preia siguranța, calmul și identitatea unui maestru al profesiei sale“. Cu toate acestea, detaliile narațiunilor lui Sacks sugerează o imagine mai elaborată. Ticurile lui Bennett apar uneori în timpul pauzelor din ritmul intervenției chirurgicale. Unele dintre acțiunile sale nu pot fi clasificate ca aparținând sinelui tourettic sau „transformat“ profesional, ca de pildă când îi arată unei paciente o gâlmă de carne pe care a excizat-o din corp, la care ea răspunde: „Uh! Nu-mi arăta. Oricum, mulțumesc.“⁴⁹

În calitate de narator, Sacks are două roluri epistemologice: martorul care descrie plin de încredere transformarea „întregii personalități“ a subiectului său și comentatorul care distorsionează aceeași distincție și subliniază ideea că neurologia – ca fereastră spre relația dintre creier și sine – face imposibil „să avem totul fixat și înțeles“. El ocupă poziția secundă atunci când generalizează, pornind de la Tourette spre alte identități neurologice: „Astfel de transformări și reorganizări de identitate apar în noi în timp ce ne mișcăm, în cursul zilei, de la un rol, sau o *persona*, la altul – de la sfera familială la cea profesională, politică, erotică sau oricare alta.

Dar ele sunt deosebit de dramatice în cazul celor care circulă înspre și dinspre sindroamele neurologice sau psihiatrice.¹⁰ Iar aici se află morală lui Sacks. Drama anomaliilor neurologice ne poate ajuta să vedem relația dintre creier și sine în moduri noi – și este o morală adaptată într-o sumedenie de lucrări literare care reacționează la neuromania în popularizarea căreia el a jucat un rol important.

Dar relația creierului cu sinele riscă să devină un subiect filozofic abstract – unul îndepărtat de dovezile empirice ale cercetării științifice sau de experiența trăită a oamenilor. Abstracția lui Sacks, deși îndepărtată de metoda sa principală, este esențială pentru două tipuri de critici care îi duc mai departe moștenirea. În 2005, *The Guardian* l-a citat pe neurocercetătorul Ray Dolan, care și-a exprimat scepticismul caracteristic față de posibilitatea ca „dr. Sacks să fi furnizat vreo informație științifică despre boala neurologică despre care a scris”¹¹. Dolan este deranjat în special de „tendința dr. Sacks de a fi mereu o *dramatis persona*” în cazurile sale. Desigur, critica lui Dolan se preocupă de critica pe care Sacks o aduce neurologiei medicale și neuroștiințelor empirice. Unde sunt oamenii? Viețile? Fenomenologia? Cu siguranță, complexitatea creierului, combinată cu diferențele documentate dintre un creier și altul, arată că detaliile despre neurologia fiecărei persoane sunt puțin diferite. Eminentul Eric Kandel a scris despre Sacks cu mai multă admirație în 2015, asociindu-l cu „o mare tradiție descriptivă în neurologie, prin care studiile asupra defectelor neurologice la pacienții celibatari ne-au oferit câteva dintre ideile inițiale despre modul în care creierul generează mintea”. Kandel subliniază contribuția lui Sacks la apariția întrebărilor legate de relațiile creier–minte, mai degrabă decât cea la studiul anumitor „imperfecțiuni” – un cuvânt îndreptat împotriva eforturilor lui Sacks de a schimba atitudinile cu privire la diferența neurologică. Kandel menționează în treacăt aceste eforturi

atunci când descrie „credința lui Sacks că boala accentuează deseori la cel afectat un curaj și o frumusețe deosebite, plus o hotărâre de a-și depăși handicapul”¹². Din nou, limbajul folosit aici reprezintă o diferență fundamentală între Sacks și neuroștiințele convenționale. Pentru Sacks, virtuozitatea lui Ray ca baterist nu înseamnă depășirea unui handicap; este un talent făcut posibil prin diferența sa neurologică.

Folosirea de către Kandel a cuvântului „handicap” ar fi scandaluoasă pentru o altă tabără a criticilor lui Sacks – savanți și activiști ai studiului dizabilităților. Într-o recenzie deseori citată pentru *An Anthropologist on Mars*, sociologul Tom Shakespeare a numit cartea „un spectacol snob cu ciudați”, iar pe Sacks – „omul care își confunda pacienții cu o carieră literară”¹³. Cel puțin doi erudiți în domeniul dizabilităților și în literatură – Leonard Cassuto și G. Thomas Couser – au luat în serios acuzațiile lui Shakespeare și au răspuns cu analize atente ale eticii scrisului lui Sacks. Cassuto îl descrie pe Sacks drept „un om împotriva curentului” care combină atât elemente din spectacolul cu ființe ciudate, cât și din studiul de caz medical. Cassuto subliniază „metodologia în evoluție” a lui Sacks, sugerând că activitatea acestuia (precum cea a lui Freud) s-a schimbat atât de mult de-a lungul timpului, încât este o greșală să cităm o lucrare anume care să reprezinte toată cariera sa. El susține că „narațiunile miraculoase ale lui Sacks ajung să creeze un spațiu de colaborare unic, în care se pot exprima persoanele cu dizabilități”. Recunoscând elemente din spectacolul cu ființe ciudate din scrierile lui Sacks, Cassuto conchide că „opera lui Sacks susține că oamenii vor dori să se holbeze la spectacol, iar cel mai bun mod de a contracara această dorință este nu să o interzicem, ci să o modelăm și să redirecționăm, să facem din priviri una comună”¹⁴. Couser îl evaluează pe Sacks după două criterii: etica biomedicinii și biografia, comparând și diferențiind două serii de standarde. El susține că